

Степан МАКАРЧУК (Львів)

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с.; Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 2. – 696 с.

Перехід від формаційного до цивілізаційного осмислення історії України дає змогу створити цілісніше й повніше знання про український народ як складову європейської і світової цивілізації, акцентувати увагу не стільки на соціально-економічних й політичних аспектах, скільки на світоглядно-культурних та духовно-ціннісних. Українська історіографія вже має певний досвід цивілізаційного бачення історії, свідченням чого є те, що невдовзі після досліджень Ю. В. Павленка, М. Є. Горелова, О. П. Моці, О. О. Рафальського, В. Е. Гончаревського¹ та ін. побачили світ дві книги проекту “Україна найдавнішого часу – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання” М. Ф. Юрія, Л. М. Алексієвця, Я. С. Калакури та О. А. Удода, що охоплюють надзвичайно широкий за хронологією пласт української історії.

Автори поставили за мету в контексті цивілізаційного осмислення системно і комплексно викласти етногенез українського народу, історію формування української нації, боротьби за волю, незалежність і власну державу. В центрі дослідження – місце і роль культури, духовності та модернізації суспільства як ключових компонентів цивілізаційного розуміння історичного процесу, унікальності української цивілізації, зумовленої перехрестям Сходу і Заходу. Реалізуючи цю мету, науковці творчо залучили праці попередників – вітчизняних та зарубіжних авторів, великий масив конкретно-історичних та історіографічних джерел, застосували сучасні методи пізнання, запропонували оригінальну структуру праці. І, як результат, маємо ґрунтовне і актуальне, підсумково-узагальнююче і комплексне дослідження, яке відзначається науковою новизною, носить системний характер, підготовлене на міждисциплінарному рівні, на що вже звернули увагу рецензенти. Воно має історіософський характер, виконане з урахуванням найновіших надбань не лише істориків, а й етнологів, культурологів, філософів, політологів, соціологів, психологів, правознавців, філологів тощо.

¹ Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005. – 632 с.; *їх же*. Держава і цивілізація в історії України. – К., 2009. – 879 с.; Павленко Ю. В. Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. – 3-є вид., стереотипне. – К., 2001. – 360 с.; Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2011. – 219 с.

Монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом із акцентом на феномен соціокультурної розмаїтості й самобутності локальної цивілізації українського народу, його культури, мови та духовності на тлі світових модернізаційних процесів. Уже в першому розділі першої книги розкрито концепцію соціокультурного виміру історії, за якою культура розглядається як найбільше багатство людини і людства, що акумулює нагромаджений досвід усього попереднього розвитку (кн. 1, с. 67). Стурбованість авторів викликає те, що деякі політичні сили при підтримці зовнішніх чинників намагаються утвердити в Україні “общерусскую” картину, маскуючись парадигмою “Русского мира”, прагнуть закріпити провінційний статус української історії, периферійності української мови і культури.

До позитиву рецензованої праці можна віднести перехід від подієвої історії до історії процесів і явищ, серед яких домінуюче місце посідає унікальність локальної української цивілізації, що формувалася на історичних теренах України впродовж тисячоліть і втілює в собі соціокультурні, етнічні, духовні, ментальні, релігійні, політичні, економіко-географічні, природничі та інші особливості країни і її жителів. Ролі української державності княжої та козацько-гетьманської доби в соціокультурному розвитку України присвячено 6-й і 8-й розділи першої книги, в яких здійснено досить критичний аналіз джерел і поглядів на період Київської України-Русі, роль християнства у реформуванні традиційних релігійних уявлень та консолідацію українських племен, вплив Візантії на політичну та загальну культуру українського народу. Автори схиляються до позиції тих вчених, які скептично ставляться до парадигми спільної для всіх східних слов'ян держави та культури (с. 437), особливо, коли стрижнем культури є мова народу і ціла система ціннісних орієнтирів, подібність господарських навичок та поведінки у повсякденні. Переконаливо доведено самодостатність українського народу, сформовану в рамках Київської та Галицько-Волинської держав, що належали до європейської цивілізаційної спільноти.

У контексті специфіки української культури та ментальності автори шукають ключ до нового розуміння зародження та життєдіяльності козацтва як унікального явища світової історії. На основі залучених джерел переглянуто низку усталених у радянській історіографії стереотипів щодо українського виміру сутності та наслідків Люблінської і Берестейської уній, утворення Запорозької Січі, Визвольної війни українського народу середини XVII ст., утворення Козацько-гетьманської держави, політики Москви, спрямованої на поглиблення розколу України та її поглинання після Переяслава. Все це підсилює новизну і значення цієї праці.

Друга книга проекту продовжує розгляд наскрізних проблем, успадкованих від давніх часів, середньовіччя і XVIII ст., і присвячена цивілізаційному погляду на нову та новітню історію України, на модернізаційні процеси у XIX – на початку XXI ст. Пріоритетними залишились соціокультурні та духовні аспекти модернізації українського суспільства, її особливості, зумовлені специфікою історичного розвитку, впливом глобалізації та інформатизації сучасного світу. Увага зосереджена на державотворчих процесах, трансформаційних явищах, на аналізі нової якості українського соціуму в контексті пошуку оптимальних векторів в внутрішньої та зовнішньої політики,

європейських орієнтацій, утвердження загальноукраїнської та регіональних ідентичностей, їх світоглядної кризи внаслідок неоднакового трактування історичної та національної пам'яті українського народу.

Висвітлюючи специфіку модернізації України на тлі перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, автори розкрили її імперський характер та наздоганяючу модель, тобто орієнтацію на розвинуті країни. Порівнявши модернізацію в обох імперіях, дослідники приходять до висновку про те, що, незважаючи на політичні, економічні та культурні зміни, що відбулися в Австро-Угорщині, західноукраїнські землі залишалися малорозвиненою периферією європейського світу. Не краще становище склалося в підросійській Україні, де в ході реформ середини і другої половини XIX ст. виникли диспропорції між зростанням ринкової економіки та гальмуванням політичної модернізації, що призвело до загострення кризових явищ (кн. 2, с. 72–73.). Наздоганяючий, авторитарний та мілітарний характер носила модернізація і в радянській Україні у складі Союзу РСР, яка здійснювалася згори командно-адміністративними методами. На думку дослідників, наздоганяюча модель модернізації домінує і в сучасній Україні в умовах її євроінтеграції, покликаної досягнути рівня постсучасного суспільства, пов'язаного із стабільністю, демократією, забезпеченням прав і свобод громадян, високих соціальних стандартів.

Уперше в українській історіографії висвітлено вплив модернізації на становлення модерної української нації, на національне відродження і формування української еліти, на політизацію українського руху, що особливо проявилось на межі XIX–XX ст., коли український народ, під впливом зростання політичної та національної свідомості та наслідуючи принципи ідентифікації європейських народів, почав усвідомлювати себе окремою нацією (кн. 2, с. 104–106). Доводячи, що процес самоусвідомлення українства охопив усі етнічні землі українського народу і мав до певної міри синхронний перебіг, автори вважають малопродуктивними дискусії навколо того, який регіон домінував у національно-визвольному русі, і стверджують, що з кінця XIX ст. він став “рухом назустріч” Сходу і Заходу. Його лідери, інтелектуали нації В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський, С. Петлюра, Є. Петрушевич, А. Волошин та ін., так само як свого часу Т. Шевченко, були не регіональними представниками, а провідниками всієї нації (с. 197).

Визначальні контури цілісності української цивілізації окреслились у роки Першої світової війни, незважаючи на етнополітичні, етнографічні та психологічні відмінності між наддніпрянцями, галичанами, буковинцями та закарпатцями. Вони витримали перевірку на виживання і засвідчили спроможність українського народу до рішучих та спільних дій на захист національної справи, що підтвердили події революційної доби. Весь другий розділ відведено відновленню національної державності України в 1917–1921 рр. як знаковому рубежу в історії України. На думку дослідників, революція в Україні – це не “російська революція в Україні”, а цілком самодостатній суспільно-політичний проект, що мав іншу мету, інші рушійні сили та простір, оскільки охопив і ті українські землі, які не належали Російській імперії, зокрема Західну Волинь, Галичину, Буковину і Закарпаття. Апогеєм

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

революції став Акт злуки УНР і ЗУНР як символ цілісності українського соціуму (с. 375–378). У контексті революційної доби відстежено процес ескалації російського більшовизму в Україну, її радянізації, який супроводжувався розгортанням насильства, терору, репресій, організацією голодоморів як способу упокорення українського народу (с. 279–303).

Розділ “Україна в умовах режиму одноособової влади і тоталітаризму” присвячений більшовицькій модернізації як архаїзації українського суспільства. Автори вбачають архаїку в наслідках жовтневого перевороту в Росії, його ескалації в Україну, у відновленні імперії під вівіскою Союзу радянських республік, у низці більшовицьких експериментів (політика воєнного комунізму, форсована експропріація власності, мілітарна індустріалізація країни, насильницька колективізація села, так звана “культурна революція”) – повернення до архаїки у нових формах. Архаїка втілювалась у системі влади у формі диктатури пролетаріату, ядром якої виступала одержавлена партія більшовиків, у моноідеології – інструменті маніпуляції суспільною свідомістю, в ігноруванні прав і свобод людини тощо. Людина архаїки – не особистість, а матеріал, інструмент, раб (с. 321–324).

Значне місце відведено соціокультурним аспектам сталінського терору, його моральному, культурно-психологічному і духовному вимірам. Вершиною масового терору став голодомор 1932–1933 рр. як справжній геноцид українського народу, широкомасштабна етнічна катастрофа, трагічні наслідки якої відчуваються й досі. Велику увагу приділено аналізу такого своєрідного вияву архаїки, як культ особи, в якому втілювалась абсолютна цінність сакральної влади. Це був не рух у майбутнє, а рецесія минулого, повернення до добіблейських форм культури і свідомості (с. 353–354).

Значну увагу приділено аналізу соціокультурних процесів в Україні в роки Другої світової війни, збиранню українських земель у складі УРСР, діяльності ОУН та УПА, їх модерністському задуму побудови Української Самостійної Соборної Держави. Низку нових підходів задекларували дослідники до оцінки повоєнного статусу УРСР “як другої серед рівних”, “кримського фактору” в українській справі, хрущовської “відлиги” і нової хвилі українського руху.

4-й і 5-й розділи другої книги розкривають особливості брежнєвського авторитаризму і застою, наслідки кризи радянської системи, причини її краху і обґрунтовують закономірність відновлення незалежності України. Суперечливий характер посткомуністичного реформування України пов’язується з тим, що українська держава та суспільство, на відміну від своїх західних сусідів, опинилися перед гострою необхідністю проводити не лише пострадянську, але й постімперську трансформації, тобто здійснювати одночасний перехід до демократії та ринку, відроджувати національну ідентичність, забезпечувати верховенство права, створювати нові державні інститути і формувати українську політичну націю (с. 492). Україна зіштовхнулася з низкою проблем, які гальмують суспільний прогрес, а саме: відсутність чітко визначеної, зрозумілої і підтримуваної суспільством стратегії розвитку, економічні та фінансові труднощі, злиденність величезних верств населення, особливо старшого покоління, безробіття серед молоді, наркоманія, моральна деградація і бездуховність, дискредитація реформ та ін.

Підсумковий характер, окрім висновків, має 6-й розділ, присвячений наскрізним лініям соціокультурного розвитку, модернізації українського соціуму, цивілізаційному вибору сучасної України. Увага акцентується на аналізі факторів, які стримують утвердження українців у європейському виборі або й заважають цьому, зокрема: а) зрощення влади з власністю і масштабна корупція, що диктує необхідність сепаризації політики від капіталу, формування самодостатньої національної політичної еліти з інтелектуальним обличчям; б) недостатня обґрунтованість і соціокультурна спрямованість реформ, ігнорування в ході їх проведення національних традицій та особливостей менталітету, необхідність їхньої корекції та модернізації; в) стагнація політичної системи України, надмірна заполітизованість еліт і внутрішня боротьба між угрупованнями на шкоду загальнонаціональним інтересам, неконкурентоспроможність державних інституцій перед викликами сучасного світу; г) рецидиви етнічної маргінальності та суперечливий процес утвердження загальноукраїнської ідентичності, слабкість громадянського суспільства; г) незавершеність формування спільного соціокультурного ядра української цивілізації, його утвердження і взаємодії в системі локальних цивілізацій глобалізованого світу, подолання низки стереотипів традиційної культури, які блокують модернізаційні проекти; д) забезпечення культурного, духовного та інформаційного суверенітету України. Врахування цих та інших факторів дозволить Україні знайти відповіді на цивілізаційні виклики сучасності і розширити зону своєї присутності в сучасному світі і культурі (с. 638–687). Відрадно, що дослідники не оминули питання демократії, свободи і прав особи, державного життя, організації влади, громадянського суспільства в сучасній Україні, розглянули й Помаранчеву революцію.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що вихід у світ ґрунтовного дослідження М. Ф. Юрія, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакури та О. А. Удада став знаковою подією як в українській історичній науці, так і в гуманітаристиці загалом, яка дедалі повніше засвоює цивілізаційні та міждисциплінарні підходи до осмислення історичного процесу і в такий спосіб інтегрується в європейський гуманітарний простір. Така висока оцінка не означає, що праця не позбавлена деяких недоліків. Не всі розділи рівнозначні і написані з достатньою повнотою та аргументованістю, а деяким із них бракує джерельного фактажу, особливо щодо демографічних процесів. У роботі трапляються деякі повторення, особливо в історичних екскурсах до давньої та середньовічної історії, але ці огріхи не впливають на загальну оцінку дослідження. Можна не сумніватися, що праця буде корисною як фахівцям, так і широкому колу осіб, які цікавляться українською історією, сучасним етапом трансформації та модернізації українського суспільства.